

ইউরোপের পণ্ডিত সমাজত যেতিয়া সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ আলোচনা হবলৈ ধৰিলে তেতিয়া তাৰ পৰা অমূল্য বহুৰাশি ওলাল। ভাষাবিদ পণ্ডিত সমাজে সংস্কৃত ধাতু আৰু শব্দাৱলী আলোচনা কৰি এইটো কথা ভালকৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে যে গোটেই জগতত প্রচলিত ভাষাৰ আদি মূল একে, আৰু সংস্কৃত মৌলিক ধাতু আৰু শব্দবোৰে সেই আদি ভাষাৰ বিমান কাষ চাপিছে, গ্ৰীক, লেটিন আদি ভাষাই সিমান কাষ চাপিব পৰা নাই। সংস্কৃতৰ যথেষ্ট আৰু আৰ্য-ইৰানী ভাষাৰ জেন্না-জেন্ঠা নামে দুই গ্রন্থৰ ভাষাই সেই আদি ভাষাৰ একেবাৰে কাষ চাপিছে। সেই আদি ভাষাৰ পৰা ওলোৱা সকলো ভাষাৰ মাজতে এনে এটি সন্দেহ আছে যে অজপ বন্ধ কৰিলেই এই আৰ্য ভাষাৰ এটি মৌলিক শব্দ লৈ পৃথিবীৰ অন্যান্য আৰ্য ভাষাৰ সেই শব্দৰ রূপান্তৰৰ জগত বিজ্ঞানে এটি শৃঙ্খলাবদ্ধ নিয়ম বা প্রণালী উলিয়াব পাৰি। গ্ৰীম নামে এজন জৰ্মান পণ্ডিতে এই সন্দেহ বা ভাষাসূত্রৰ এটি প্রণালী আবিষ্কাৰ কৰি থৈ গৈছে; আৰু বপ্ নামে অন্য এজন জৰ্মান সংস্কৃতজ্ঞই সকলো আৰ্য ভাষা আলোচনা কৰি তাৰ সাঙ্গু উলিয়াই ভূলনামূলক ভাষা-বিজ্ঞানৰ অবতারণা কৰি থৈছে। অৱশেষত তট্ট মোক্ষমূলাৰে বহুত গবেষণা কৰি এইটো ঠাৱৰ কৰিলে যে আৰ্যৰ হিন্দু আৰু জগতৰ অন্যান্য দেশৰ দেৱদেৱীৰ সাধুকথাৰ পৌৰাণিক কিম্বদন্তী আদিত রূপক মিহলি আছে, আৰু তেনেকুৱা সকলো গল্পকে একে সন্দেহলৈ জাঘিব পাৰি। আৰ্য্য মোক্ষমূলাৰে ইয়াকে দেখি ভূলনামূলক পুৰাণ-বিজ্ঞান আবিষ্কাৰ কৰিলে।

এই দৰে প্রাচীন সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ আলোচনাৰ পৰা বিশ্ব-সাহিত্যৰ বিশেষ উপকাৰ হৈছে। আনন্দবায় এই সংস্কৃত সাহিত্যৰ আশ্ৰয়ীভূত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ সাহিত্য আলোচনাত মন চালি দিলে। সংস্কৃত নাটক, সংস্কৃত কাব্য, সংস্কৃত শব্দশাস্ত্ৰ, সংস্কৃত ব্যাকৰণ, সংস্কৃত

অলঙ্কাৰ আৰু সংস্কৃত ছন্দশাস্ত্ৰ বিশেষভাৱে আলোচনা কৰি আনন্দবায়ে অগতঃ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত আৰু সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ উপকাৰার্থে তাৰ পৰা তেওঁ অপূৰ্ণ বৰুৱাকি উলিয়াইছিল। ভাৰতৰ প্ৰাচীন পদ্ধতিৰ নৈষ্ঠিক শ্ৰেণীৰ পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত আনন্দবায়সকলকো বেচি সংস্কৃতজ্ঞ লোক খকাটো অসম্ভৱ নহয়। কিন্তু সেই পণ্ডিতসকলৰ বিশ্লেষণ, সমালোচনা আৰু তুলনা কৰিব পৰা শক্তি নিচেই কম, বিশেষত, জ্যোতি-কালিৰ বৈজ্ঞানিক নিয়ম প্ৰণালীতে আনন্দবায়ে সংস্কৃত সাহিত্য যি তাক শ্ৰেণীবদ্ধ কৰি পাশ্চাত্য পণ্ডিত সমাজৰ আগত দাখি ধৰিছিল। এই কাৰণেই আনন্দবায়ৰ বিশেষ সুখ্যাতি। ✓

কিন্তু আনন্দবায়ৰ এই আলোচনাত কোনো দাস্তিকতা বা সাহস-বাদিক নাছিল। তেওঁ কেতিয়াও নকৈছিল তেওঁৰ মতেই খাতা মত, তাঁক আৰু লৰচৰ কৰিব নোৱাৰি। তেওঁ যি কথা কৈছিল তাক সদাই যুক্তিৰে সমৰ্থন কৰিছিল। নিজৰ ছন্দশাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থখনিত মানিব লগীয়া নীতিকৰূপে প্ৰথম পিঠিত এই শ্লোক কাকি তেওঁ উদ্ধৃত কৰি দিছে,

“যুক্তিবৃদ্ধয়ুপাদেয়ং বচনং বালকাদপি।

অনুৎ তুণমিবা ত্যজ্যামপ্যুক্তং পদ্যজ্ঞানা।”

অৰ্থাৎ, সৰু লৱাৰ যুক্তিবৃদ্ধ বচনো উপাদেয়, কিন্তু অল্প পদ্যজ্ঞানী ব্ৰহ্মাৰ ঘাৰা কথিত হলেও অযুক্তিকৰ বচনো তুণৰ দৰে তেজিব লগীয়া।

আনন্দবায়ে তেওঁৰ গোটেই সাহিত্য আলোচনাত এই নীতিকে মানি চলিছিল। তেওঁ যুক্তিব ইমান বশবৰ্তী আৰু পক্ষপাতী আছিল যে কোনো বিষয়ে এজন ডাক্তৰ শাস্ত্ৰকাৰ হলেই যে তেওঁৰ সকলো মত বিগ্ৰহ আৰু নিতুল হব সেইটো তেওঁ স্বীকাৰ নকৰিছিল। মল্লিনাথৰ টীকাৰ ঠায়ে-ঠায়ে তুল-ব্ৰান্তি আসোঁৱাই দেখুৱাই তাক তেওঁ যুক্তিৰে খণ্ডাবলৈ বহু কৰিছিল। পণ্ডিত ভাৰানাথ ভৰ্বাচম্পতিৰ “বাচম্পত্য

অভিধান" যে একেবারে নিভুল সেইটো সকলোরে স্বীকার কবিছিল, কিন্তু কাবো বিষয়ে আনন্দবাসুর কোনো অন্ধবিশ্বাস নাছিল। এনে কি পণ্ডিত ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর, পণ্ডিত জীবানন্দ বিদ্যাসাগর আদির গ্রন্থাবলী বা সংস্করণতো তেওঁ ভুল পাই তাক নির্ভীক ভাবে আত্মলিঙ্গাই দিছিল। পণ্ডিত ভট্ট মোক্ষমূলাবক সকলোরে সংস্কৃতক অধিতীয় ওজা বুলি ভাবিছিল। আনন্দবাসু বকরায়ো তেওঁক বর শ্রদ্ধা কবিছিল। ইংরাজী-সংস্কৃত অভিধান সংকলনত আৰু বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকরণ রচনাত পণ্ডিত মোক্ষমূলাবক সহায়ত্বত বকরাদেবক প্রধান উদগনি হৈছিল। তথাপি তেওঁ মোক্ষমূলাবক বিষয়ে এই বুলিহে কৈছে,—“আচার্য্য মোক্ষমূলাবক সৰাত্তকৈ শ্রেণিক পণ্ডিত, কিন্তু সৰাত্তকৈ গভীৰ পণ্ডিত নহয়।” এই মবর মত কোনো “খামখেয়ালি” বা বিবেকৰ পৰা ওলোৱা নহয়—, ইয়াৰ মূলত বকরাদেবক দৃঢ় বিশ্বাস আৰু শত সহস্ৰ বুদ্ধিব ফৌজ আছে। সাহিত্য-ক্ষেত্ৰত যুক্তিপন্থী পণ্ডিত বুলি মিঃ বকরায়ি বিশেষ সন্মান পাব লাগে।

আনন্দবাসুে সদাই আৰ্কেপ কবিছিল যে ভাবজব অশেষ বন্ধবাঞ্ছি আছে, আমাৰ কৃতবিদ্য পুৰুষকলে তাৰ আলোচনা নকৰি বন্ধাবীয়া কাৰ্য্য-কলাপৰ সমালোচনা কৰি সময় কটায়। তেওঁ ভৱত্বতিৰ সমালোচনাৰ এঠাইত কৈছে,—“মই আশা কৰো সেইদিন সোনকালে আহিব, যিদিন আমাৰ দেশৰ মাহুহে চেক্ৰণীয়াৰ, বেকন, এড্ৰিচন, জন্চনত্বকৈ আমাৰ নিজ দেশী সাহিত্যৰ কালে বেচি মন-কাণ দিব।” আৰু এই কথাফাঁকিৰ প্ৰামাণীকা দি তাত তেওঁ এইদৰে বিশেষভাৱে লিখিছে,—“জাতীয় সাহিত্যৰ গোটেই কৰ্মক্ষেত্ৰ সম্পূৰ্ণ আমাৰ হাততে আছে, আমাৰ দেশৰ মাহুহে ছবুধে তেওঁলোকে কিমান পৰিমাণে ইয়াৰ উন্নতি সাধিব পাৰে। অতাব আৰু অতাব পূৰণৰ আহিলাব ভিত্তবত ধৰা সঙ্ক্ৰ অৰ্থনীতি শাস্ত্ৰত বিদৰে ফুটি ওলাইছে, সাহিত্যতো সি

সেইদৰে থাকে। শিক্ষকসকলে তেওঁলোকৰ ছাত্ৰসকলক এই কথাৰ
বুজাব পাৰিলে বৰ ভাল হয়, আৰু তেওঁলোকে নিজৰ বুৰঞ্জী আৰু
সাহিত্যিক সমাদৰ কৰিবলৈ আৰু ভাল পাবলৈকো লগে লগে শিক্ষা দিব
লাগে। অকল সাহিত্যৰ উন্নতিৰ কাৰণে আমি ইয়াক মানি চলিব
নেলাগে, ইয়াৰ দ্বাৰা আমাৰ শিক্ষিত সমাজৰ কিছুমান অৰ্থকৰী কাম
হাতত ওলাব, যি শিক্ষিত সম্প্ৰদায়ৰ এতিয়া সবহভাগে জীৱন ধাৰণৰ
উপায়ৰ কাৰণে যুঁজি মৰিছে। গৱৰ্ণমেণ্টৰ কাৰ্যাৱলী সমালোচনা কৰা
উজু, কিন্তু সম্মিলিত ভাৱে আমাৰ মানুহে কিমান কাম কৰিব পাৰে
তাক বুজোঁ।”

জাতীয় সাহিত্যৰ প্ৰতি আনন্দবামৰ ইমান প্ৰগাঢ় স্নেহ আছিল যে,
কোনো কথাৰে তেওঁ সেই সাহিত্যচৰ্চাৰ তুলনীয় হবলৈ নিদিছিল।
সংস্কৃত ভাষাৰ এনে লালিত্য আৰু সৰ্বভাষা-প্ৰকাশিকা শক্তি—আনন্দবাম
তাত মোহ নেযাব কিয়? ভৱভূতিৰ আলোচনা গ্ৰহণ যি কিম্বাৰা
কথাৰে তেওঁ সমাপ্ত কৰিছে তাক আনন্দবামৰ স্মৃতিস্তুত সোণৰ
আখৰেৰে লিপিবদ্ধ কৰি থোৱা উচিত।—

“মোৰ মানত সংস্কৃতৰ দৰে কোনো ভাষা ইমান প্ৰিয় নহয়। ইয়াৰ
বুজাব আৰু লালিত্যৰ এনে এটি মোহিনীশক্তি আছে যাক ভাষাৰে বৰ্ণাৰ
নোৱাৰি। সকলো ধৰণৰ ভাষাৰ স্কন্দৰ উপযুক্ত ভাষাৰে বৰ্ণাৰ পৰা যি
শক্তি সংস্কৃতত আছে সেই শক্তিক অগতঃ আন কোনো ভাষাই চেষ্টা
পেলাব নোৱাৰে। ইয়াত হৃদয়-বিদাৰিণী ভাষাৰে অতি মৰ্মান্তিক দৃশ্য
বৰ্ণিত হৈছে, অতি উন্নত আৰু তেজস্বী ভাষাৰে উজ্জ্বল চিত্ৰ আঁকি দেখুৱাই
থৈছে, আৰু ইয়াত অতি ভয়ঙ্কৰ চিত্ৰ আঁকিও ভয় উদ্ৰেক কৰিব পৰা
শকাৱলীৰে অঙ্কিত হৈছে।”

ওপৰত কোৱা হৈছে আনন্দবামৰ সমালোচনা-প্ৰণালীত অকণো
দাস্তিকতাৰ ছিটা নাছিল, অৰ্থাৎ তেওঁ গাব হোৱেৰে কোনো কথা

নকৈছিল, সকলো কথাৰে তেওঁ যুক্তিৰে সমর্থন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। তেওঁৰ একনিষ্ঠ সাহিত্যচৰ্চাৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল যাতে ভাৰতবৰ্ষত সংস্কৃতৰ ভাল আলোচনা হয়। তেওঁ এঠাইত কৈছে,—“মই কোৱা কথাখিনি আনে অসত্য বুলি দলিয়াই পেলাব পাৰে আৰু মই দিয়া মতবোৰ লবচৰ হব পাৰে; কিন্তু মোৰ সময় ভালকৈ খবচ হৈছে বুলি ভাবিম,—মোৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পৰা আমাৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ ফালে যদি ভাৰতবৰ্ষ এটি শ্ৰদ্ধা জন্মে, আৰু সত্য অলুসন্ধানৰ কাৰণে এটি একান্ত প্ৰযুক্তি সঞ্চাৰ হয়।” তেওঁৰ আগৰ লিখকসকলৰ মতামত তেওঁ একেবাৰে দলিয়াই নেপেলাইছিল, আৰু তাক যুক্তিৰে বিচাৰ নকৰি নিতুল বুলি তাক গ্ৰহণ নকৰিছিল। এই বিষয়ে অধ্যাপক চেচিল বেণ্ডেল কৈছে—“আনন্দবামে সমালোচনাশীল পণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰে সংস্কৃত গ্ৰন্থ সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁ একেবাৰে অৱনত মন্তকে প্ৰাচীন পণ্ডিত আৰু বৈয়াকৰণিক সকলৰ মতামত আলোচনা নকৰিছিল। অথচ, অদীক্ষিত বিদেশী সমালোচকৰ দৰে সেই মত অগ্ৰাহ্য বুলিও তেওঁ উকুৱাই নিদিছিল। মিঃ বৰুৱাৰ নিয়ম হৈছে তেওঁ এটি মতৰ সৈতে আন এটি মত বিজাই চায়, আৰু পাচত আধুনিক সমালোচনা-পদ্ধতিৰে তাৰ ফলাফল বা সিদ্ধান্ত মীমাংসা কৰে।

বৰুৱাৰ এই স্বাধীন-চিন্তা, তাৰ লগে-লগে আনৰ মতামত গ্ৰাহ্য কৰিব পৰা শক্তি তেওঁৰ অপূৰ্ণ গুণ। অগতঃ যিসকলে উন্নতি কৰিছে, তেওঁলোকৰ জীৱনচৰিত বিশ্লেষণ কৰি ইয়াকে পোৱা যায় যে তেওঁলোকৰ ক্ষেত্ৰত স্বাধীন-চিন্তা আৰু আনৰ মতৰ ওপৰত শ্ৰদ্ধা এই দুইটি কথাৰ একেলগে পূৰ্ণ সমাবেশ হৈছিল।

সাহিত্য চৰ্চাৰ সূচলৰ কাৰণে আনন্দবামে কি কৰিছিল তাক ভাবিলে আচৰিত মানিব লাগে। তেওঁৰ নিজৰ পণ্ডিত-মতা আৰু নিজৰ ছপাখনাৰ বাহিৰেও তেওঁ ভাৰতবৰ্ষ নানান সংস্কৃত চৰ্চাৰ ঠাইত নিজৰ

দৰ্শন হোৱা পণ্ডিতক এজেন্ট নিযুক্ত কৰিছিল। তেওঁলোকে সেইবোৰ ঠাইত কোনো সংস্কৃত পুথি পালে তাক মিঃ বৰুৱালৈ পঠিয়াই দিছিল, আৰু মিঃ বৰুৱাই কোনো পণ্ডিতৰ লগত কোনো বিষয়ে কিবা আলোচনা কৰিবলৈ দিলে তাক উক্ত এজেন্টে বিশদৰূপে আলোচনা কৰি মিঃ বৰুৱালৈ তাৰ ফলাফল জনাই পঠিয়াইছিল। হিন্দুৰ তীৰ্থভূমি আৰু সংস্কৃত-সাহিত্য আলোচনাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ কাশী নগৰীত মিঃ বৰুৱাৰ এজেন্ট আছিল পণ্ডিত দৈশান তৰ্কবল্ল। ইয়াৰ বাহিৰেও ভাৰতৰ নানান ঠাইত থকা সংস্কৃত কলেজবিলাকৰ হাতে-লিখা পুথি আদি আনি আলোচনা কৰিবলৈ সকলো প্ৰদেশৰ কতৃপক্ষসকলৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই অনুমতি পাইছিল। ভাৰত গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু প্ৰাদেশিক গৱৰ্ণমেণ্টবোৰেও তেওঁক নানা বিষয়ত সহায় কৰিছিল আৰু উৎসাহ দিছিল। সংস্কৃত সাহিত্যৰ আলোচনাৰ কাৰণে তেওঁ মিসকল কৃতবিষ্ণু ডাঙ্গৰীয়া আৰু পণ্ডিত সকলৰ লগত চিঠি পত্ৰ লিখি তেওঁলোকৰ মতামত, উপদেশ আৰু প্ৰস্তাৱ আদি গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু তাৰ ভিতৰত তলত লিখা কিজনৰ নাম মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পাতনি আদিত পাইছো,—ভট্ট মোক্ষমুলাৰ, পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিজ্ঞানাগৰ, পণ্ডিত জীবানন্দ বিজ্ঞানাগৰ, পণ্ডিত মহেশচন্দ্ৰ শ্ৰায়বল্ল, ডাঃ বাৰ্জেন্দ্ৰলাল মিত্ৰ, মিঃ বমেশচন্দ্ৰ দত্ত, চাৰ বামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰ, ভাৰতৰ শিক্ষাবিভাগৰ প্ৰধান সচিব মিঃ এ-ডব্লিউ ক্ৰফ্ট, নৰ্থ-ওয়েষ্টাৰ্ণ প্ৰদেশৰ শিক্ষাবিভাগৰ ডাইৰেক্টৰ মিঃ এ-ডব্লিউ গৃফীন, অক্সফোৰ্ডৰ বডেলিয়ান লাইব্ৰেৰীৰ অধ্যক্ষ মিঃ নিকোলচন, আৰু ব্ৰিটিছ মিউজিয়মৰ প্ৰাচ্য লাইব্ৰেৰীৰ অধ্যক্ষ মিঃ চেচিল বেণ্ডেল।

আনন্দবামৰ ইংৰাজী বচনাৰ ভাষা অতি প্ৰাঞ্জল, তাৰ অৰ্থ উলিয়াবলৈ এবাৰতকৈ দুবাৰ পঢ়িব নেলাগে। তাত ছৰুহ বাক্যাৱলী নাই, কিম্বা অটল বাক্যবিজ্ঞান নাই। আনন্দবামৰ প্ৰিয়তম কবি ভবভূতিৰ ভাষাৰ প্ৰধান গুণ আছিল এই প্ৰাঞ্জলতা; আনন্দবামেও প্ৰাঞ্জলতাকে সদাই

বন্ধা কৰিছিল। তেওঁ যিদৰে ইংৰাজী লিখিছিল সেইদৰে বহুত শিক্ষিত ইংৰাজেও লিখিব নোৱাৰিছিল।

ইংৰাজী সাহিত্যতো আনন্দবামৰ বিশেষ ব্যুৎপত্তি আছিল। গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষা তেওঁ ভালকৈ জানিছিল। তেওঁৰ গ্ৰহাৰলী আৰু ব্যাকৰণ আদিত এই দুই ভাষাৰ ব্যাক্যৰলীৰে সৈতে সংস্কৃত গ্ৰহাৰলী তেওঁ বিজ্ঞাই দেখুৱাইছিল, আৰু সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ লগত এই দুটি ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ মিলাইছিল। বাস্তবিক, সংস্কৃত, গ্ৰীক, লেটিন—আৰ্য্য-ভাষাৰ এই তিনিটি প্ৰধান শাখাৰ কোনোটিৰে তৰ আলোচনা কৰিবলৈ গলে আন দুটি ভাষাও জনাটো নিতান্ত দৰকাৰ। গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষা নজনাতকৈ সংস্কৃত ভাষা আলোচনা কৰিবলৈ যোৱাটো আনন্দবামৰ পক্ষে বিড়ম্বনা হ'লহেঁতেন।

আনন্দবাম বৰুৱাৰ বিশেষ এটি গুণ আছিল যে তেওঁ সকলো কাম নীৰৱে কৰি গৈছিল। তেওঁ তাৰ বিষয়ে নিজে জয়ঢোল কোৱাই হুহুৰিছিল। আচল কৰ্মী পুৰুষৰ এয়ে লক্ষণ। আনন্দবামে প্ৰতিপদে স্বীকাৰ কৰিছিল যে আন কৃতবিদ্য পুৰুষে সংস্কৃত সাহিত্য আলোচনা নকৰাতহে তেওঁ এনে কামত প্ৰবৃত্ত হৈছে, সেই কামৰ নিমিত্তে তেওঁৰ মক্তি-সাৰ্থ্য আৰু আভিৰি যে নিচেই ডাকৰ আছিল, তাক তেওঁ সম্বাই বিনীতভাৱে কৈছিল। নীৰৱ কৰ্মীৰূপেও আনন্দবাম আমাৰ এজন আদৰ্শ পুৰুষ।

ভাৰতৰ ঐতিহ্য আৰু কৃষ্টিৰ গবেষণা ক্ষেত্ৰত আনন্দবাম বৰুৱা এজন অগ্ৰদূত। বৰ্ত্তমানে ভাৰতৰ বিভিন্ন বিশ্ববিদ্যালয় আৰু ঐতিহাসিক অনুষ্ঠানৰ জৰীয়াতে সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্য, আৰু ভাৰতৰ বুৰঞ্জী আৰু সভ্যতাৰ প্ৰতি মাহুৰ মন আকৃষ্ট হৈছে, আৰু তাৰ বিষয়ে জানিবলৈ আৰু জনাবলৈ অনুসন্ধিৎসুকলে একান্তভাৱে পৰিশ্ৰম কৰিছে। কিন্তু, আনন্দবাম বৰুৱাৰ যুগত এই বিষয়ে প্ৰয়স ধাউতি সৃষ্টি হোৱা নাছিল। ভাৰতীয়সকলতকৈ ইউৰোপীয় পণ্ডিত সমাজতহে এই ধাউতি বেচিকৈ

পৰিলক্ষিত হৈছিল। ভাৰতীয় কৃষ্টি আৰু সভ্যতাৰ গহ্বৰত যে চপৰা-চপৰে সোণ লুকাই আছে, আৰু সেই সোণৰ সহায়েৰে পৃথিৱীৰ সভ্যতাকো যে সানংকৃত কৰিব পাৰি, ইয়াক অতি অলপসংখ্যক ভাৰতীয়ইহে ভালকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল। এই অতি অলপসংখ্যক ভাৰতীয়ৰ মাজত আছিল মিঃ আনন্দবাম বৰুৱা। এই বিষয়ত তেওঁৰ উপলব্ধি ইমান গভীৰ আৰু আন্তৰিকতাপূৰ্ণ আছিল যে তেওঁ প্ৰতি মুহূৰ্ত্তে চেষ্টা কৰিছিল যাতে অন্য ভাৰতীয়ৰ প্ৰাণটো এই উপলব্ধিৰ সোঁতত সঞ্চাৰ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ নিমিত্তে সকলো সুখ-বিলাস পৰিত্যাগ কৰি তেওঁ দিনে-ৰাতিয়ে পৰিশ্ৰম কৰিছিল। এই উপলব্ধি আছিল পূৰ্ণমাত্ৰাভাৱে আবেগময়ী, তাক এক প্ৰকাৰে 'বসময় ভকতি' বুলিও কব পাৰি। এই উপলব্ধি অকল মস্তিষ্ক-প্ৰসূত নহয়, ই বৰুৱাৰ হিয়াৰ পৰা ওলোৱা আৰু অস্থিমজ্জাগত।

গ্ৰন্থাৱলীৰ পৰিচয়

ব্যৱহাৰোপযোগী ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান । ১ম, ২য় আৰু
৩য় খণ্ড ।

A PRACTICAL ENGLISH-SANSKRIT DICTION-
ARY. Published in three volumes. 1877-1880.

মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্য আলোচনা
কৰি কেবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, তাৰ ভিতৰত সৰ্বসাধাৰণৰ
লাগতিমাল বোধ কৰোঁ এই ইংৰাজীৰ পৰা সংস্কৃত অভিধানখনিয়েই ।
অন্যান্য গ্ৰন্থাদিৰ সমাদৰ বিশেষকৈ নহলে বুজাটো টান, কিন্তু এই
অভিধানখনিৰ মূল্য সকলোৰে বুজিব পাৰে আৰু তাক ব্যৱহাৰ কৰিব
পাৰে । গ্ৰন্থত আনন্দৰামৰ অশেষ পাণ্ডিত্যৰ চিনাকী পোৱা যায় । তেওঁৰ
পূৰ্বে মনিয়ৰ উইলিয়ম্ কৃত মাথোন এখনি ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান
ঘাইকৈ প্ৰচলিত আছিল ।

এই ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান সংকলন আবশ্য কৰোঁতে মিঃ বৰুৱাৰ
বয়স মাথোন তেইচ-চব্বিচ বছৰ আছিল । তেওঁ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ বঢ়া-
টুটা আৰু সময়ৰ নাটনিৰ কথা ভালকৈ উপলব্ধি কৰিছিল । আনে
এনে কামত হাত দিয়া দেখা হলে তেওঁ অনায়াসে তাক এৰিলে হয়,
কিন্তু সংস্কৃত ভাষাৰ একান্ত সেৱকৰ সংখ্যা একেবাৰে তাকৰ । পাশ্চাত্য
শিক্ষাকেন্দ্ৰবোৰত সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ আলোচনা বিধৰে
বাঢ়িবলৈ ধৰিছে, তালৈ চাই ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান এখনিৰ বিশেষ

প্ৰয়োজন আছিল। সেই কাৰণেহে আনন্দবামে এই কামত হাত দিছিল।

এই অভিধানখনি তিনি খণ্ডত সমাপ্ত, তিনি খণ্ড অভিধানৰ বেচ নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছিল দুকুৰি টকা। ১৮৭৭ চনৰ মে মাহত প্ৰথম খণ্ড অভিধান প্ৰকাশিত হয়। কিতাপ প্ৰকাশ হোৱাৰ পূৰ্বে অনেকে সেই অভিধানৰ অগ্ৰিম গ্ৰাহক শ্ৰেণীভুক্ত হয়। এই গ্ৰাহকসকলৰ তালিকাত ভাৰতৰ গবৰ্ণৰজেনেৰেল লৰ্ড নৰ্থব্ৰুক, কৰ্ণেল শিৱবাম বৰা আৰু কৰ্ণেল-জালমুৰ আলি আহমদৰ নামো জিলিকিছে।

প্ৰথম খণ্ডৰ পাতনিত অভিধানৰ উদ্দেশ্য আৰু প্ৰণালী মিঃ বৰুৱাই স্পষ্টকৈ বুজাই দিয়ে। তেওঁৰ মতে সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰিবলৈ হলে ইংৰাজী শব্দবোৰ তিনি ভাগত ভগাব পাৰি।—প্ৰথমতঃ, যিবিলাক ইংৰাজী শব্দৰ উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ আছে; দ্বিতীয়তঃ, যিবিলাক ইংৰাজী শব্দৰ তেনে উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ নাই, কিন্তু যাৰ ভাব আৰু অৰ্থ সেই ভাবৰ সংস্কৃত শব্দে বুজাব পাৰি; তৃতীয়তঃ, যিবিলাক শব্দ বৈজ্ঞানিক আৰু দাৰ্শনিক আবিষ্কাৰ আৰু নতুন ভাবৰ উৎপত্তিৰ পৰা প্ৰচলিত হৈছে, যাৰ উপযুক্ত প্ৰতিশব্দ বা বচনভঙ্গী সংস্কৃতত নাই।

মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ এই এটি বিশেষত্ব আছিল যে তেওঁ অকল ইংৰাজী শব্দৰ সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ দিয়েই ক্ষান্ত নহৈছিল, সেইবোৰ সংস্কৃত শব্দৰ প্ৰকৃত ভাবাৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে বত সেই শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে মিঃ বৰুৱাই সেই গোটেই সংস্কৃত বাক্য তুলি দিছিল। এইদৰে উদাহৰণৰ দ্বাৰা প্ৰতিশব্দ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যাওঁতে মিঃ বৰুৱাই সংস্কৃত সাহিত্য আৰু সেই ভাষাত বচিত সমুদায় গ্ৰন্থবাজি ঘাটব লগাত পৰিছিল।

অভিধানখনি প্ৰকাশিত হৈ বাইজৰ আগলৈ ওলোৱাৰ পূৰ্বে মিঃ বৰুৱাই প্ৰথম খণ্ডৰ ৬৪ পিঠি সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ওজা ভগ্নস্থিখ্যাত পণ্ডিত ভট্ট মোক্ষমূলাবলৈ পঠিয়াই দিয়ে। মিঃ বৰুৱাই ভট্ট মোক্ষমূলাবৰ

পৰা যথেষ্ট সহানুভূতি আৰু উদগনি লাভ কৰে, তেওঁৰ উদগনি পাই মিঃ বৰুৱাই ছুণ্ড উৎসাহেৰে কামত আগবাঢ়িবলৈ ধৰে।

১৮৭৮ চনৰ মে মাহত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ দ্বিতীয় খণ্ড প্ৰকাশিত হয়। এই গ্ৰন্থৰ লগত এখনি “উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ” ইংৰাজী ভাষাত লিখি সংযুক্ত কৰি দিয়ে। পাৰ্চলৈ এই ব্যাকৰণ সূকীয়াকৈ ছপা হয়।

প্ৰথম খণ্ড অভিধান প্ৰকাশ হোৱাত মিঃ বৰুৱালৈ নানা বৰুমা সমালোচনা আৰু মতামত আহে। বিশেষতঃ তেওঁৰ শব্দশ্ৰেণী-বিভাগত কোনো কোনোৱে আপত্তি কৰে। মিঃ বৰুৱাই দ্বিতীয় খণ্ড অভিধানৰ পাতনিত সেইবোৰ অভিমত ধণ্ডাবলৈ বন্ধ কৰে। বাইজে যি আগ্ৰহেৰে তেওঁৰ অভিধানখনি গ্ৰহণ কৰিছে, মিঃ বৰুৱাই এই ঠাইতে তেওঁলোকলৈ ধন্যবাদৰ শৰাই আগবঢ়ায়।

১৮৮০ চনত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ তৃতীয় খণ্ড প্ৰকাশিত হয়। এই খণ্ডৰ লগতে “ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ভূগোল” নামে এখনি বচনাৰে সৈতে প্ৰাচীন ঠাইবোৰৰ নামৰ এখনি লিষ্ট সংযুক্ত থাকে।

পিতৃ-মাতৃলৈ আনন্দবামৰ বৰ স্নেহ আছিল। তেওঁলোকে কৃতী সন্তানৰ কীৰ্ত্তিলাভ চাই আনন্দ পাবলৈ সবহদিন সংসাৰত জীয়াই নেথাকিল। আনন্দবামে তেওঁৰ এই সৰ্ব্বপ্ৰথম গ্ৰন্থ অৰ্থাৎ অভিধানখনি পিতৃ-মাতৃৰ উদ্দেশ্যে এইদৰে মৰমিয়াল ভাষাৰে উচৰ্গা কৰে,—“মোৰ প্ৰিয়তম মাতৃ আৰু পিতৃ, দুৰ্লভেশ্বৰী আৰু গৰ্গবাম বৰুৱাৰ পবিত্ৰ স্মৃতিৰ উদ্দেশ্যে পৰিচিত্তৰ প্ৰশংসা, পুস্তক স্নেহ আৰু শিষ্যৰ কৃতজ্ঞতাৰে সৈতে ভক্তিভাৱে এই গ্ৰন্থ উচৰ্গা কৰিলোঁ।”

চিভিলিয়ান মিঃ বৰুৱাৰ এই ব্যৱহাৰোপযোগী সংস্কৃত অভিধানখনি প্ৰকাশিত হোৱাত পণ্ডিতসমাজে তাক বৰ সমাদৰেৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ ধৰিলে। উচ্চশিক্ষিত ভাৰতবাসীসকলে সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ফালে সাধাৰণতঃ মন-কাণ নিদিয়ে, এনে স্থলত চিভিল চাৰ্ভিচৰ গুৰুভাৱ-

ক্রান্ত বিষয়া হৈও যে মিঃ বৰুৱাই ইমান কম আজৰিৰ ভিতৰত উৎকট পৰিশ্ৰম কৰি এনে বিবাট্‌ গ্ৰন্থ সংকলন কৰিছে, সেইবাবে তেওঁ পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ বিশেষ শলাগৰ পাত্ৰ হ'ল।

ভাৰতৰ তদানীন্তন গৱৰ্ণৰ-জেনেৰেল মহামতি লৰ্ড নৰ্থব্ৰক অসমৰ বন্ধু। তেওঁ অসমলৈ আহি ইয়াৰ দুৰৱস্থাৰ বিষয়ে গমি-পিত্তি চাই যায়, আৰু অসমক বঙ্গদেশৰ পৰা আঁতৰাই চিক্‌ কমিচনাৰৰ তলত স্থাপন কৰে। অসমীয়াৰ বন্ধু লৰ্ড নৰ্থব্ৰকে মিঃ বৰুৱালৈ এই মৰ্মে পত্ৰ লিখিলে,—“এইটো বৰ হিতৰ বিষয় যে ভাৰতৰ শিক্ষিত সন্তানসকলে দেশৰ উন্নত ভাবাবোৰৰ অল্পশীলনত মন পাৰিছে।”

সংস্কৃত ভাষাৰ মহাবথী আচাৰ্য্য ভট্ট মোক্ষমূলাৰে অল্প ফোৰ্ডৰ পৰা মিঃ বৰুৱালৈ লিখি পঠিয়ালে,—“আপোনাৰ অভিধানখনি সংস্কৃত ইংৰাজী অভিধানৰ মাথোন ওতোতা সংস্কৰণ নহয়;—আপুনি প্ৰত্যেকটো শব্দকে সুকীয়াৰূপে ধৰিছে, আৰু প্ৰত্যেক ইংৰাজী শব্দৰ স্বৰূপৰ উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ দিয়াত আপোনাৰ এই হুই ভাষাৰ বচনভঙ্গীত যে কেনে বিকৃত জ্ঞান সেইটো ভালকৈ ফুটি ওলাইছে। আৰু আপুনি সংস্কৃত গ্ৰন্থকাৰসকলৰ শব্দ প্ৰয়োগৰ উদাহৰণৰ কাৰণে বিবোৰ বাক্য তুলি দিছে তাৰপৰা কিতাপখনৰ উপকাৰিতা বৰকৈ বাঢ়িছে, আৰু কিতাপখনক পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ কৰি তুলিছে।”

আচাৰ্য্য মোক্ষমূলাৰে এইদৰে এখনি ঘৰুৱা চিঠিত মাত্ৰ বৰুৱাদেৱৰ গ্ৰন্থৰ গুণগান কৰিয়েই সন্তুষ্ট নেথাকিল, তেওঁ বিলাতৰ ‘একেডেমী’ নামে ওখশ্ৰেণীৰ কাকতত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানক আশ্ৰয় কৰি এটি প্ৰবন্ধ লিখে। তাৰ সাৰমৰ্ম এই,—

“মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই তেওঁৰ ইংৰাজী সংস্কৃত অভিধানখনি সমাপ্ত কৰাত আমি তেওঁলৈ আনন্দ আৰু শলাগৰ শব্দই আগ বঢ়াইছোঁ। তেওঁৰ অভিধানৰ প্ৰথম আৰু বিতীৰ্ণ খণ্ড প্ৰকাশিত হওঁতে আমি দেখুৱাই

আহিছে। এনে গ্ৰন্থ সংকলন কৰা কিমান শকত কাম। এতিয়াও আমি বিনা সংকোচে কওঁ যে ইউৰোপীয় সংস্কৃত পণ্ডিতৰ পক্ষে এনে কাম হাতত লোৱা আৰু তাৰ সম্পাদনত কৃতকাৰ্য্য হোৱা একপ্ৰকাৰে অসম্ভৱ হ'লহেঁতেন। এখনি সংস্কৃত-ইংৰাজী অভিধান ওলট-পালট কৰিলেই যে এখনি ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান নহয় এই কথাৰ বোধ কৰোঁ এতিয়ামানে সকলো পণ্ডিতে বুদ্ধি পাইছে। যদিচ আমাৰ এতিয়ালৈকে এখনিও ভাল ইংৰাজী-গ্ৰীক অভিধান নাই, আমি আচৰিত মানিব নেলাগে যে বহু সংস্কৃত গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰা সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলেও এনে কাম হাতত লোৱা নাই। আনন্দবাম বৰুৱাৰ এই গ্ৰন্থখনিয়ে এই বিভাগৰ সংস্কৃত চৰ্চাৰ এটি সুন্দৰ সূচনা কৰিছে। তেওঁৰ সংস্কৃত অভিধানখনিত ইংৰাজী শব্দ আৰু বাক্যৰ সুন্দৰ সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ দিয়া হৈছে। কিন্তু এটাইতকৈ টান কথা এইটো যে ভালেমান ইংৰাজী ভাষাত প্ৰচলিত ভাব সংস্কৃত সাহিত্যত অপবিচিত্ত,—ভাব নিমিত্তে এনে নতুন শব্দ সৃষ্টি কৰিব লাগে যে তাৰে সেইবোৰ ভাব যথাসম্ভৱ প্ৰকাশ কৰে। এই শব্দ বা পৰিভাষা সৃষ্টি-প্ৰথা আধুনিক ভাবাবোৰত বাইতকৈ সংস্কৃতৰ সাহায্যৰে চলিব লাগিছে। গতিকে বিলাতৰ মিডোল টেম্পোলৰ ব্যাবিষ্টাৰ মিঃ বৰুৱাৰ নিচিনা এজন পণ্ডিতে তেনে সুন্দৰ ইংৰাজী ভাববোৰৰ কাৰণে যথাসম্ভৱ ভাবতীয়া প্ৰতিশব্দ উলিওৱাত ইউৰোপীয় বহুবিজ্ঞ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিততকৈ বেচি পাৰ্কেত হোৱাটো সম্ভৱ। মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানে সেই বিভাগৰ সংস্কৃত চৰ্চাৰ এটি সুন্দৰ সূচনা কৰিছে। মিঃ বৰুৱাই তৃতীয় খণ্ডত “ভাবতৰ প্ৰাচীন ভূগোল” আৰু “ভৌগোলিক নামৰ সংস্কৃত ব্যাখ্যা” নামে ভূমিকা সংযুক্ত কৰি দিছে। এই দুয়োখনি গ্ৰন্থ ইউৰোপৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলে কৃতজ্ঞতাৰে গ্ৰহণ কৰিব।”

স্বনামধ্যাত কুৰ্ত্তমাস পাল সম্পাদিত “হিন্দু পেটিয়ট” কাগজতো বৰুৱাৰ গ্ৰন্থৰ বিশেষ প্ৰশংসা প্ৰকাশিত হয়। “ইংলিচমেন” নামে কাগজত

বৰুৱাৰ অভিধানৰ শলাগনি-পূৰ্ণ সমালোচনা থকা এটি সুদীৰ্ঘ প্ৰবন্ধ ওলায়, তাৰ মৰ্ম এই,—

“মিঃ এ-বৰুৱাৰ ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধানখনি শিক্ষার্থীসকলৰ বিশেষ উপকাৰী হব। মিঃ বৰুৱাই এইটো বৰ সুপণ্ডিতৰ দৰে কাম কৰিছে যে তেওঁ প্ৰয়োগ কৰা শব্দবোৰৰ ভাবাৰ্থৰ উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলৰ বাক্যৱলী তুলি দিছে। এই দৰে সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰা ঘনাই উদাহৰণ দিয়াত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ মূল্য ততোধিক বাঢ়িছে। বিশেষ আনন্দৰ কথা এই যে এজন ভাবতবাসী চিভিলিয়ানে নিজৰ অবসৰৰ অতি তাকৰীয়া মুহূৰ্ত্ত কেইটা সাহিত্য চৰ্চাত লগাইছে। তেওঁলোকৰ বিকল্পে এইটো অভিযোগ সদাই আনিব পাৰি যে নিজৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ সাহিত্য আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰ তেওঁলোকে সততে নিন্দা কৰে। মিঃ বৰুৱাই এইটো ভালকৈ প্ৰমাণ কৰিছে যে পাশ্চাত্য চিন্তা আৰু চৰ্চাত তেওঁৰ ইমান অধিকাৰ থকা স্থলতো তেওঁৰ জন্মভূমিৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ সুন্দৰ আৰু যত্নশীল অনুশীলনৰ কাৰণে তেওঁ অল্পপুৰুষ হোৱা নাই। তদুপৰি পাশ্চাত্যৰ পৰা তেওঁ এইটো শিক্ষা পাইছে যে সকলো চৰ্চাৰ উদ্দেশ্য হৈছে পোহৰ বিলোৱা, এক্কাৰ কৰা নহয়; আৰু সুন্দৰ সংস্কৃত ভাষাৰে অসত্য ভাববোৰ সজাবলৈ স্নেহবিলাকক উপায় দিয়াত তেওঁ অকণকে সংকোচ দেখুউৱা নাই। ইউৰোপৰ ফালে এইটো কথাৰ এতিয়া ভালকৈ উপলব্ধি হৈছে যে হিন্দু নিয়মনীতি আৰু চিন্তা-সৌভৰ গতি বুজিবলৈ হলে তাৰ ছাৰি স্বৰূপে সেই ভাষাৰ উন্নতিবিধান কৰিব লাগিব, সেইদেখি আমি আশা কৰিব পাৰোঁ। মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থখনি ইউৰোপীয় পণ্ডিত সমাজত যথাযোগ্য সমাদৰ পাব।” ইত্যাদি।

১৮৮৪ চনত পুনা ফাণ্ড’চন কলেজৰ অধ্যাপক মিঃ আণ্ডেই তেওঁৰ ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধানৰ পাতনিত যি লিখিছে তাৰ মৰ্ম এই,—
 “ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান মুঠত দুখন—এখন মনিষৰ উইলিয়মচ, বচিত,